

2. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

Ե

ԴԱՐ ՄԸ ԻՐ ԵՐԿՈՒՆՔԻՆ ՄԵՋ

1. ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՎԵՃԵՐԸ ԿՐԱՆԱՆ ԴԱՐԸ

Ամոթով էինք դագաղը դրեր տագնապի դարը. դայն փակեր էինք դժբախտ պահու մը, երբ դավանական վեճերը իրենց ամենեն ամենի փուլն էին մտեր, շատ մը սե էջերով ելցնելու համար հայոց պատմութեան արդեն մոայլ շրջանին մեջ:

Մարդ կամչնա երբոր կրանա հիմա նաև այս դարը: Հոգերը, զորս իր նախորդեն ժառանգած է ան, կշարունակեն դեռ խռովել Պոլիսը, և միշտ դավանական վեճերն են անոնց կորիզը: Հոռմն ու իր գործակալները աշխույժ են առավել քան երբեք. եթե չհաջողեցան Հայ Եկեղեցին ծունկի բերել անցյալ դարուն, հիմա դայն ճեղքելու փորձը կընեն, իրենց բովանդակ ուժերը լարած:

Դարը, զոր կթևակոխենք, սփոփիչ պահեր ալ բազմիցս արձանագրած է անշուշտ: Հակառակ ալեկոծութեանց, որոնք անպակաս եղած են իր ծոցեն, հայ ժողովուրդը բացառիկ ճիգեր ալ փորձած է այս դարուն և իրեն համար երկունքի դար մը եղած է ան: Եվ այնուամենայնիվ դավանական վեճերը եկած

են ամլացնել այդ ճիգերն շատերը և անդադար խռոված երկունքի այդ դարը: Շատ ավելի արգասաբեր կըլլար հայ ժողովուրդի փորձած վերելքը, եթե ան ստիպված չըլլար սերունդներ մսխել ունայն վեճերու համար, և անոնց աչքերուն ու մտքին լույսը չբամբար սնոտի մարդանքներու սիրուն:

Այնպես որ դավանական կռիվներով ստիպված ենք բանալ նաև այս դարը: Կաթոլիկ բարոյաբանութեան ամենեն հանդուգն փորձերուն շրջանն ենք հասած, երբ կաթոլիկ գործակալները այլևս սկսած են խտիր չղնել միջոցներու միջև: Անցնող դարուն անոնց բովանդակ ճիգը կայացեր էր հայ հոգևորականութունը որսալու և Հայ Եկեղեցին ներսեն պառակտելու իրենց փորձերուն մեջ: Հիմա արդեն զանգվածներու մեջ թափանցելու, հայ ժողովուրդը ներսեն ճեղքելու շրջանն է: Նախորդ դարու փորձերը աղետ բերին հայ ժողովուրդին: Բարիք չէին կրնար խոստանալ նորերը ևս:

Մեր կսկիծը ավելի խոր կդառնա, քանի մոտենանք մեր իսկ օրերուն: Կիրքն ու ատենաբանութունը շարունակված կգտնենք ավելի նոր սերունդներու օրով ալ, երբ հայ ժողովուրդի շատ ավելի գերագույն շահերը պետք է վաղուց լոկացուցած ըլլային զանոնք անարդոց հոգիներուն մեջ: Ոչինչ ավելի տառապեցուցած

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի № 9-ից, ԺԲ-ից, 1963 թվականի № 10-ից, Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից, Ե-ից, Զ-ից, Է-Ը-ից, Ս-Ժ-ից, ԺԱ-ից, ԺԲ-ից և 1964 թվականի № 10-ից և Դ-ից:

է հայ ժողովուրդը քան դավանական պայթաբեր: Շատ ավելի պտղաբեր կըլլար երկունքի դարը առանց այդ կոիվներուն:

Դավանական վեճերը ավելի բուռն թափ պիտի ստանային սակայն Ղափանցիին հետ: Վավերաթուղթերուն մեջ, զորս թուրք պատմագիր Ահմեդ Ռեֆիկ լույս ընծայեց հին դարերու Պոլսո կյանքին պատկերը տալու համար, կա սուլթան Մուստաֆա Բ-ի ուշագրավ մեկ ֆերմանը, որ, Ֆերիդի Պոլիս ժամանակին քիչ առաջ տրված, կպարզե, թե ինչ համեմատություններ ստացած էր կաթոլիկ միսիոնարներու գործունեությունը Պոլսո և դավաններու մեջ, և ի՞նչքան գրգռություն ստեղծած էին կաթոլիկության հարողները լատին եկեղեցիները հաճախել ստիպելու անոնց փորձերը:

1697 մայիս 22—31 (1108 Զիլեադե 1—10) թվախիր այդ ֆերմանին մեջ սուլթանը կըսե. «Հրաման կարձակվի Պոլսո քայմաքամին և դատավորին, թե՛

Մայրաքաղաքս բնակող հայերը կայսերական բանակատեղիս դիմելով ըսին, թե մի՞շտ իրենք հին օրերի ի վեր իրենց սովոր եղած կրոնական ծեսին համեմատ կընթանան, մայրաքաղաքս բնակիչներին Շեշթեմուր-օղլու Արիկը, Թուրք-օղլու Արիթոն և Միհալիմ-օղլու Կարապետ անուն անձերը, իրենց հին ծեսը թողած, պապին ազգության կպատկանին և այդ բանին կդրդեն ուրիշներ ևս, ամուսնական և այլ ծեսերու հակառակ կշարժին, և այսպիսով խռովությանը պատճառ կդառնան:

Ասկե առաջ հայտարարված էր, որ պապին պատկանող ֆրենկները Քիոս կղզիին մեջ այլազան դավաճանությանց և գրգռությանց տեղի կուտան, իսկ պապին կողմն զրկված ինչ-ինչ հոգևորականներ, հանդերձանք փոխած, կթափառին նահանգն նահանգ, հույն, հայ և ուրիշ քրիստոնյաներ կդրդեն իրենց հին դավանանքը լքել և հարկ ֆրենկ դավանանքին, և այս կերպով պատճառ կդառնան ոչ-խալամ տարրերու մեջ խռովությանց և ըմբոստությանց, ինչ որ հակառակ ըլլալով արքայական կամքիս, հրովարտակ ուղղված էր Դամասկոսի կուսակալին և դատավորին, նույն նահանգին մեջ գտնվող դատավորներուն, գլուխներու սպաններուն, նահանգին երեւելիներուն (այսինքն) և գործի մարդոց (իշ էրլերի), որպեսզի եթե իրենց նահանգին մեջ կան ոչ-խալամներ, որոնք գրգռությանց հետեւանքով իրենց դավանանքն ելած և պապին կրոնքին հարած են, խստով պատվիրվի այդպիսիներուն իրենց հին ծեսին դառնալ, ախտահարել նման գրգռությանց հանդուրդները ձերբակալվին, որոնք նկատմամբ տնօրինվել նվիրական օրենքին նախատեսված

պատիժը և այսպիսով վերջ տրվի անոնց գրգռությանց, միևնույն ժամանակ զգուշութիւն ըլլա, որպեսզի խաղաղ ապրողները ոտնձգությանց և կեղծքումի չենթարկվին:

Ինձմե խնդրված ըլլալով այժմ որպեսզի հրովարտակ մը ևս տամ հիշյալ նահանգին ուղղված ձևով և արձանագրությանց դիմված և հաստատված ըլլալով այդ հրովարտակին բովանդակությունը, ձեզ ևս կգրվի, որպեսզի շարժիք միևնույն կերպով:

Հոգեբանական այսպիսի պահու մըն էր, որ կրացվեր դարը:

2. «ԵՐԿԱԹՅՈՒՆ ԴԻՄԱԿՈՎ ՄԱՐԴԸ»

Ընթերցողը թող մեզի ներե, եթե Շնորհաց 1964 թվականին ալ այս խորագիրը կուտանք հատվածի մը, որ պիտի բանա Պոլսո հայոց պատրիարք Ավետիք Եվդոկիացիին նվիրված մեր բանի մը էջերը, այսինքն մարդու մը, որ բնմին վրա հայտնված դավանական վեճերու ամենեն ավելի կրթոտ մեկ պահուն, երբ կաթոլիկ բարոգությունը հայ ժողովուրդի ծոցն էր մխրճեր իր ամենի թափը, կուգար հայ ավանդությանց պաշտպան կանգնելու, և իր այդ նախանձախնդրության մեջ, պահ մը կրթով կվարակվեր և ինքը, բավական նոխազ դառնալու համար ի վերջ ձիգվիտներու մոլեգնություն:

«Երկաթե դիմակով մարդը» տիտղոսը տվին այս մարդուն, երբ կաթոլիկ հավատաքնությունը հաջողեր էր զայն խել իր ժողովուրդի ծոցն, և տանջարանի տանջարան անցնելի հետո զայն, հասցուցեր էր Բաստիլլ, ուր արքայական մենամուտությունն ու կրոնական անհանդուրժողությունը կհամախմբեին այն ժամանակ զահուն և կրոնքին թշնամիները, անոնց կապը խզելով այլևս դուրսի աշխարհին հետ:

Ավանդությունը կըսե, թե երկաթե դիմակ մը կանցնեին անոնք իրենց զոհերուն երեսը, որպեսզի անճանաչելի դարձնեն զանոնք իրենց շուրջիներուն ալ, և թե այն օրերուն, երբ հայոց պատրիարքը Բաստիլլ էին նետած իր թշնամիները, բռնապետության ալս սե որջին մեջ երկաթե դիմակով մարդ մը արդարեւ կար: Ավանդությունը երկաթե այդ դիմակին տակ հայոց պատրիարքը ենթադրեց պահ մը:

Եվ այդ օրին ասդին ամբողջ գրականություն մը ստեղծվեցավ երկաթե դիմակով մարդուն շուրջ, ավելի քան հիսուն հատոր: Բոլորը կփորձեին խորհրդավոր առեղծվածք լուծել. տվ է ծածկված այդ դիմակին տակ: Եվ միայն զայն իրենց նյութը ըրին վիպասանները ինչպես Ալեքսանդր Դյուման, այլ լուրջ պատմաբաններ ալ, ինչպես էր Միշլեն, պ-

մենն վարպետ ճիզվիտներեն սկսյալ, որպիսին էր Հ. Գրիֆն, մինչև լրջալուրջն Վոլտեր: Ոմանք պարզապես հերքեցին առասպելը, չկարենալով բուն դիմակավորը երևան հանել, ուրիշներ մոլորեցան ենթադրությանց և երևակայությանց բավիղին մեջ:

Ամենավերջին գրությունը, որ մեզ ծանոթ է, ֆրանսացի ակադեմիական իրավաբան Հանրի Ռոբերի ընդարձակ մեկ հատվածն է, պատմության մեծ դատերուն նվիրած իր հատորներեն մեկուն մեջ⁵²⁰: Հեղինակը կթվի բանի մը տասնյակ դեմքեր, որոնք նույնացված են առեղծվածային երկաթե դիմակով մարդուն հետ: Երկաթե դիմակով մարդն ըլլալ կարծված են, օրինակ, Լուի ԺԴ-ի եղբայրը Ֆրիսկ, նույն թագավորին ենթադրյալ երկվորյակ մեկ եղբայրը, ինչպես և Դը Վերմանդուա կոմսը, որ թագավորին ապօրեն մեկ զավակն էր, դեմքեր, զորս Լուի ԺԴ իբր թիշ շահ ուներ Բաստիլի մեջ չբացնելու անհետ: Իբրև երկաթե դիմակով մարդը կասկածված են նաև Բոֆորի դուքսը, Մոնմուլթի դուքսը, համբավվոր Ֆուգեն, Ավստրիո Աննա թագուհիին ապօրեն մեկ զավակը, զոր ունեցած էր Բուլինգամեն, հայոց Ավետիք պատրիարքը, կարգինալ Մազարենի մեկ զավակը, երիտասարդ տղա մը, որ 13 տարեկանին հանդգնած էր երգիծական երկու ոտանավորներ ձոնել ճիզվիտներուն, նույնիսկ Մոլիերո, որուն ճիզվիտները չէին ներած Տարտյուֆը գրած ըլլալուն համար, անգլիացի միլորդ մը, Բուլոնդ անուն ֆրանսացի զորավար մը, Լուի դը Օլբենգորֆ և Ռուստաշ Դան-ժե անուն ուրիշ երկու անձեր, Մանդուի Շարլ Դ դուքսին նախարար Ռեզլ Մատթիոլին, Շահաբասի ապօրեն զավակը Ջաֆեր, և վերջապես Մարիիոլի անուն մեկը, որ հակառակ հանվանե կերևա. բանտային արձանագրությանց մեջ:

Ըստ ֆրանսացի ակադեմիականին, ճիշտ է որ Բաստիլի բանտին մեջ արգելափակված են անձեր, որոնք թավիշն դիմակներ կրած են, բայց բոլորովին շինծու կգտնե երկաթե դիմակով մարդու մը շուրջ հյուսված առասպելը, որուն հեղինակը կսեպե նույնինքն Վոլտերը, որ իբրև թիշ ինքն իսկ հերյուրած է դայն, ավելի ևս մոռալ ցույց տալու համար արքայական ռեժիմը և անոր զոհները՝ ավելի դժբախտ:

Եթե այնուամենայնիվ «Երկաթե դիմակով մարդը» խորագիրը տվինք մեր այս հատվածին, անոր համար էր, որ այդ խորագիրը մարդոց մտքին մեջ միշտ պիտի հիշեցնե Բաստիլը և հավատաքննության օրերը, զորս

ան կխորհրդանշե և որոնց զոհն եղավ պատրիարք մը, իր ունեցած և շունեցած մեղքերը քավելու համար անոր մոռալ պատերեն ներս՝ Արև-Արբային հովանիին տակ:

Բացի ժամանակակից աղբյուրներու մեջ մեզ ավանդվածն, մեր պատմությունը շատ քիչ բան գիտեր այն դժնդակ շրջանին մասին, որ Ֆերիոլի դեսպանության օրերն եղան Պոլսո մեջ: Եվ ինչ որ գիտեր, լեցուն էր խեղաթյուրումներով, ինչպես որ առհասարակ բոլոր տեղեկությունները, որոնք կաթոլիկ խողովակով հասած են մեզի այդ օրերուն մասին, և, ավա՜ղ, դեռ ուրիշ շատ օրերու մասին, երբ կաթոլիկ պրոպագանդը եկած է հայկյանքը խողովել՝ պատմության առջև սրբանալու համար այդ պատմությունը խեղաթյուրելով:

ԺԼ՝ դարու առաջին տասնամյակներու Պոլսո անցքերուն մասին ցանցառ են ժամանակակից հայ աղբյուրները: Պետք է գոհանանք ձեռագիրներու հիշատակարաններով և տեղեկությանց այն փշրանքներով, զորս ժամանակ առ ժամանակ մեզ կհրամայեն Վենետիկի Մխիթարյանները, անոնց աղբյուրն անգամ հաճախ մեզմե ծածուկ պահելով կա՛մ պարագային համեմատ անխնա կտրատելով իրենց կատարած մեղքերումները:

Թուրք աղբյուրներեն շատ բան սպասել պետք չէ. այսուհանդերձ այդ օրերն կարգ մը ֆերմաններ հասած են մեզի, որոնք պաշտոնական շրջանակներու շահագրգռությունը կլուսաբանեն դեթ. իսկ թուրք պատմիչները արևելյան երեակայությունը միշտ խառնած են իրենց արձանագրած փաստերուն:

Օտար ճամբորդներ այդ օրերուն շատ չկան, և եղածներն ալ շատ ժլատ են մեր մասին. բացառություն է անոնցմե մեկը, որ ավելի առատաձեռն է տված իր տեղեկությանց մեջ⁵²¹:

Ճիշտ է, որ Ավետիք պատրիարքի շրջանը մեզ լուսաբանելու համար մեզ օգնության հասավ նաև իր իսկ ձգած ինքնակենսագրությունը: Այս ինքնակենսագրությունը շատ մը դեպքեր և թվականներ կճշտե անշուշտ և մեզ կպարզե «Ճանապարհ խաչի»-ն, ուրկն անցավ Ավետիք Եվդոկիացին իր առևանգումն մինչև իր անփառունակ վախճանը: Բայց մարդ ստիպված է հաճախ կասկածիլ այդ ինքնակենսագրության մեջ պատմված դեպքերուն վրա: Դրված պահու մը, երբ իր հոգեկան տրամադրությունները արդեն լրիվ քայքայված էին կաթոլիկ հավատաքննության թաթին տակ և երբ ամեն զոհողության ստիպված էր հանձնառու ըլլալ արևու լույսին

⁵²⁰ Henri Robert, „Des grands procès de l'histoire“, Paris, 1925, p. 87—122,

⁵²¹ La Matraye, „Voyage en Europe, Asie et Afrique“, La Haye, 1727.

եկեղեցու համար, գոնե կյանքին վերջին օրերուն, կարելի չէ հավատալ անկեղծութիւնը ոչ իր դարձին, ոչ ալ իր ինքնակենսագրութեան մեջ տեղ-տեղ սպրդած բռնազրոսիկ արտահայտութիւններուն:

Ավետիքի ինքնակենսագրութիւնն ու հիշատակարանը հատուկ զննութեան նյութ դարձուց Մ. Բրոսեի Պետերբուրգի պատմական գիտութեան ց ընկերութեան առջև 1873-ին ներկայացուցած իր զույգ մը զեկուցումներով⁵²², ուր ֆրանսերէնի վերածած էր Ավետիքի գրութիւնները: Անոնք նյութ եղան և այդ շրջանով զբաղող հայ բանասերներուն, շատ բան փոխելով արդեն գիտցվածներին:

Նույն այդ տարիներուն էր, որ լույս տեսան երեք կարևոր գրքեր, որոնք եկան լուսաբանելու շրջան մը, զոր կաթողիկոս աղբյուրները կճանչնայինք լոկ: Նախ լույս տեսավ 1870-ին Մարիուս Տոպինի գիրքը «Երկաթե դիմակով մարդը»-ուն մասին⁵²³ և նույն տարին Վարենբերգ լույս ընծայեց Ֆերիոլի թղթակցութիւնները⁵²⁴: Տասնյակ մը տարի հետո էր, որ Ռավասոն պիտի հրատարակեր Բաստիլլի արխիվը⁵²⁵, Երեք երկեր, որոնք զիրար կլրացնեն, փաստերու հեղեղին տակ լուսաբանելու համար Հայ Եկեղեցւոյ դժնդակ մեկ պահը:

Մարիուս Տոպինի գիրքը մանավանդ կտշտած էր Ավետիքի պատրիարքի ապրած բովանդակ ողբերգութիւնը պատմութեան հանձնելու և ան թարգմանվեցավ իսկույն հայերէնի⁵²⁶, այնուհետև առաջ՝ դառնալու համար բոլոր անոնց, որոնք զբաղեցան ժԼ դարու առաջին երկու տասնամյակներու դեպքերով:

Տոպինի մեզի տված փաստերը բարեբախտաբար ուժ ստացան ուրիշ աղբյուրներէ ալ, և Հայ Եկեղեցւոյ մեծ պատմագիրը Օրմանյան, առավելապես այդ փաստերուն կկոթին, բայց առ բայց հետեւելու համար Ավետիքի պատրիարքի ալեկոժ կյանքին և Ֆերիոլի գործած շահատակութեանց, չենք գիտեր ինչո՞ւ մատչելի եղած չլլալով իրեն այն քանի մը մյուս աղբյուրները, զորս հիշեցինք:

Տոպին իր գրքով, զոր «Երկաթե դիմակով մարդը» տիտղոսած է, այնուամենայնիվ

թանկագին ուղեցուց մըն է բոլորիս համար, որպեսզի ճանչնանք խաշի այն դժնդակ ճամբան, ուրկեք քալեց Ավետիք Գողգոթա հասնելու համար:

Ավետիք Եկեղեցւոյ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մեջ այլևս սոսկ դեմք մը չէ: Ան կխորհրդանշեք ամբողջ շրջան մը՝ շրջանը քրիստոնյա եկեղեցւոյ մը արշավանքին ուրիշ եկեղեցւոյ մը սեմին ներս, և փոքր ժողովուրդի մը խոլ մաքառումին՝ իր պապերուն հավատքը պահելու համար: Պատմութիւնը թերեւս օր մը բնավ չհիշեք մեղքերը, զորս ժամանակակիցները կվերագրեն Եկեղեցւոյ, և հանձին անոր, սերունդներուն փոխանցեք դեմք մը լոկ, զոր կաթողիկոս հավատաբանութիւնը խլեց Հայ Եկեղեցւոյ ծոցէն, զայն դիակի վերածելու և այդ դիակը շահագործելու համար օր մը:

3. ՀԱՅ ԵԿԵԼԵՑՈՒՆ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԳՐՈՇԻՆ ԱՌՋԵՎ

ԺԼ դարուն բոլորովին նոր կերպարանք ստացեր էր կաթողիկոս գրոհը: Նախորդ դարուն հաջողած կողմը մը կազմել հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ, հիմա կփորձեր ամրացնել շահված դիրքերը:

Ճիզդիտներն էին, որոնք այս դարուն ևս կղեկավարեին կաթողիկոս գրոհը, այժմ տարբեր գործելու եղանակ որդեգրած քան նախորդ դարուն: Դեմ էին անոնք, առանց այլևայի, որնէ հասկացողութեան հերձվածող հայերուն հետ: Կոթնած Հռոմէն ստացած իրենց հրահանգներուն, անդիդող մնացին միշտ անոնք, և խափանեցին հասկացողութեան ամեն փորձ:

Ճիզդիտներն էին հետեւաբար, որ ամեն միջոց փորձեցին արգիլելու համար հայ կաթողիկոսներուն Հայ Եկեղեցի հաճախել: Անոնք դեմ եղան նաև, որ հայ կաթողիկոսները իրենց սեփական ազդեցութիւններն ունենան: Ըստ անոնց, ջերմեռանդ կաթողիկոս մը կատին Եկեղեցին միայն պետք էր հաճախել և անդրովի մնացին իրենց այդ տեսակետին մեջ:

Կաթողիկոս գրոհին նոր շրջանը այն տարիներն են, երբ Պոլիսը խռովեցին հայ կաթողիկոսներու ծիսակատարութեանց շուրջ հարուցված վեճերը, որոնք նվազ բուռն չեղան մարդոսներու փորձերին հայ ժողովուրդի ծոցը թափանցելու համար:

Բեկին ժԼ դարուն Պոլիս գործող ճիզդիտներուն մեջ կմատնանշեք մասնավորապես հայր Ժակ Կաշո անունով մեկը, որ «հայոց հայր» տիտղոսին հետ մեկտեղ կկրեր նաև «ստրուկներու հայր» մակդիրը: «Ան էր, որ Աստուծոյ բացառիկ տաղանդ ստացած էր հայոց ազգի փրկելու: Միմիայն 1712 տարվան մեջ մոտ 400 հերձվածողներ փրկեց և միայն ինքը 3 000 հոգի խոստովանեցուց: Հաջորդ տարին, 1713-ին, դավանափոխ եղող հերձվածողներ

⁵²² M. Brosset, I, „Le prétendu Masque de fere arménien, ou autobiographie d'Avétik, patriarche de Constantinople, avec pièces justificatives officielles, II „Histoire diplomatique du patriarche arménien Avétik de Constantinople..

⁵²³ M. Topin, „L'homme en masque de fer“, Paris, 1870.

⁵²⁴ Varenberg, „Correspondance du marquis de Ferriol“, Anvers, 1870.

⁵²⁵ Ravaissan, „Archive de la Bastille“, 1886.

⁵²⁶ Մարիուս Տոպին, «Երկաթե դիմակով մարդը», Բրզմ. Կարապետ Ութույան, Կ. Պոլիս, 1890:

րուն թիվը կրկինը եղավ: Նույն այս հայր Կաշուն էր, որ ներշնչեց Մխիթարի և ուրիշներուն՝ համախմբվել միակ կազմակերպության մը մեջ, միակ կանոնադրության մը տակ, որ իր հեղինակությունն էր գտնե մեծ մասամբ, և նպաստեց այս կերպով Մխիթարյան միաբանության հիմնարկմանը⁵²⁷:

Կաթողիկ գրոհին դիմագրավելու համար Հայ Եկեղեցին անպատրաստ էր եղեր ժեղաբուն: Դեռ անկարող թափանցելու վտանգին, որ այդ գրոհը հայ ժողովուրդին կսպանար, հայ հոգևորականությունը չէր կրցած թուփ կանգնել գրոհին առջև և թողուցեր էր, որ կաթողիկ քարոզությունը տակավ հող շահի հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ: Ավելին. այդ քարոզությունը խաչձեռով էր եկեր և պատրանքներով օրորեր հայ հոգևորականության ու հայ ժողովուրդի միամտությունը: Մարդորսները հայ ժողովուրդին կուգային Ավելի երկրի բոլոր բարիքները խոստանալով, և չկա ավելի զորավոր հուռութե տառապող ժողովուրդներուն համար, քան սպեղանի խոստանալ անոր ցավերուն: Ճիշտ այդ սպեղանին էր, որ խոստացեր էին Հոռմի գործակալները:

Բոլորովին տարբեր էր արդեն ժԸ դարը: Հայ հոգևորականությունը սթափած ըլլալ կթիւր երբեմնի իր պատրանքներին: Խաչձեռը պտուղ չէին տվեր և ոչ ալ հայ ժողովուրդի դատը շահեր էր բան մը: Ասկի զատ, Հոռմի գործակալներուն նոր ռազմավարությունը ամեն զնով զգեստնելու համար հայ ժողովուրդը իր հավատքին մեջ, ինքնապաշտպանության տեսակ մը բնաղդ ծավալեր էր հայ հոգևորականության շարքերեն ներս: Հայ հոգևորականությունը կսկսեր իր կոշումին դիտակցել և ավելի ջերմորեն գուրգուրալ անհոգությանց վրա, որոնց պաշտպանության հոգը կղզար այլևս որ իրեն է միայն հանձնրված: Այնպես որ ժԸ դարուն Հայ Եկեղեցին ավելի ամուր մնաց կաթողիկ գրոհին առջև: Անշուշտ տատամսումներ ունեցավ նաև այս դարը և կաթողիկ քարոզությունը որսեր քաղեց հայ հոգևորականության շարքերեն:

Մայր Աթոռը այս դարուն ավելի անհողող մնաց կաթողիկ պրոպագանդին առջև, քան եղեր էր դար մը առաջ: Եվ արդեն անշատ ալ թիրախ չդարձավ լատին քարոզիչներու գրոհին: Այնպես որ այլևս չենք հանդիպիր այնպիսի կաթողիկոսներու, որոնք ընդառաջ դացած ըլլան պապական աթոռին, ինչպես որ եղան նախորդ դարերուն, երբ դեռ այն միամտությունը կար, թե հայ ժողովուրդին բարիք կրնար գալ Հոռմի հետ մերձեցումն մը:

Այս դարուն ավելի ամուր մնաց նաև Պոլսո Աթոռը: Ճիշտ է, որ դարուն սկիզբը քանի մը դժգույն դեմքեր նստեցան այդ Աթոռին վրա, ինչպես էին, օրինակ, Մելքիսեդեկ Սուրհին և Մխիթար Քուրդիստանցին, որոնք հաճոյակատար վարմունք ունեցան դեպի կաթողիկները, անոնց առջև նույնիսկ բանալով Հայ Եկեղեցւո բեմը: Բայց անոնք հեռու են դարը հատկանշելու: Իրենց սիրալիք վերաբերումը կաթողիկներուն հանդեպ անշուշտ որ զանոնք պահ մը հույսերով օրորեց և նույնիսկ հանդուգն ալ դարձուց, բայց անոնք չկրցան ավանդություն ստեղծել: Հայ Եկեղեցւո բեմը դարձյալ խլվեցաւ դասալիքներեն և անոնք չհաջողեցան այլևս Հայ Եկեղեցին հարվածել իր իսկ խորանին վրա:

Այս «բարյացակամ» պատրիարքներու կողքին, Պոլսո Աթոռը խստաբարո դեմքեր ալ տվաւ, որոնք կաթողիկ գրոհին դեմ Հայ Եկեղեցին պաշտպանելու իրենց մտահոգությունը ծայրահեղությանց ալ տարին: Եփրեմ Դափանցին և Ավետիք Եվդոկիացին աղոնցմն եղան:

Ավետիքի առևանգումն հետո, ցնծության պահ մը ապրեցաւ կաթողիկ պրոպագանդը: Այնպես հուսաց ան, որ բերդը կբալթայվի տակաւ: Այս անգամ ևս հաշվի չէր առած ան հայ ժողովուրդը: Ինչ ալ եղած ըլլային Ավետիքի մեղքերը, հայ զանգվածները, հանձին անոր, նահատակ մը ողբացին իսկույն: Իր թշնամիները դայն խլած էին, անոր հետ Հայ Եկեղեցին ևս խորտակած ըլլալու հաճույքին համար: Ավետիք Բաստիլ տարված էր, բայց ասդին կշարունակեին շնչել հայ ավանդությունները: Կաթողիկ պրոպագանդը անգամ մը ևս ձախողած էր:

Եվ այնուամենայնիվ շխաղաղեցաւ Պոլիսը, Ավետիքի չբացումն հետո ալ:

Հինգ պատրիարքները, որ տասնամյակի մը ընթացքին Ավետիքի հաջորդեցին Պոլսո Աթոռին վրա, — Մարտիրոս Երզնկացի (1706), Միքայել Խարբերդցի (1706—1707), Մահակ Արուշեխցի (1707 և 1708—1714), Հովհաննես Զմյուռնացի (1707—1708) և Հովհաննես Գանձակեցի (1714—1715), — առավել կամ նվազ դժգույն տիպարներ եղան, բացի մեկն:

Անոնցմե Հովհաննես Զմյուռնացին է՝ միայն, որ իր կարճ պատրիարքության միջոցին տեր կանգնեցաւ Եփրեմ Դափանցի և Ավետիք Եվդոկիացի պատրիարքներու ավանդություններուն:

Կոմիտաս քահանայի նահատակությունը ամենեն ողբերգականն եղավ այդ բոլորին մեջ, ան զոհն եղավ պարզապես դժբախտ մթնոլորտին, զոր ստեղծեր էր կաթողիկ արշավանքը Պոլսո հայության ծոցին մեջ:

⁵²⁷ Bellin, „Histoire de latinité de Constantino-ple“, Paris, 1894, p. 267.

անմահացուց մազադաթներուն վրա ու ծաղկեց զանոնք, այնպիսի ղմայելի ճաշակով մը, որ հազիվ կսանձեր իր քմայքները: Հայ վարպետները հայ ոճն էին տվեր վանքին, հայ վանականը ի՛րը տվալ գույներուն և մեղեդիներուն:

Ու նույն այդ վանքերուն մեջ, մութ ու մոռյալ խուցերուն ծոցը, հայ հոգին հորիզոն բացավ իրեն: Հայ վանականը հաճախ ձերբադատուց իր հոգին իր կապանքներեն ու փորձեց թափանցել բնության գաղտնիքներուն: Աշխարհի խորհրդավոր երևույթներուն մերձենալ համարձակեցավ ան, առաջուր ընելով հաճախ ավանդույթներուն, որ զինք կկաշկանդէին: Գործը առաքելոցին հետ Արիստոտելն ալ սերտեց, ու չվախցավ մեկնելու Մենդոց գիրքը: Մարգարեները վերլուծած ժամանակ Պյութագորն ալ շմոռցավ, և Ավետարանի պատգամները մեկնաբանելու միջոցին, ճգնեցավ աստղերու գաղտնիքն ալ լուծել: Զայն չգոհացուցին Դավիթն ու Սողոմոնը իրենց անհուն իմաստութեամբ, ու փորձեց ինք ևս մազադաթին հանձնել ինչ որ իր միտքը կկորզեր իր ճախրանքներեն: Սաղմոս ու աղոթք չփսփսաց միայն իր խուցը քաշված, այլ խոսքի և վեճի նստավ իր Արարչին հետ, Աստուծո Մայրը իր խուցը կանչեց և անոր բացավ իր հոգին, ու հորինեց տաղեր ալ, որոնց մեջ հոգեկան խոհերու աղբնթեր, կրքաբախեր և սիրտը:

Եվ այդ վանքերեն եկան հայ ժողովուրդին իր եկեղեցիով գրեթե բոլոր կարկառուն ղեկավարները: Մարգած իրենց միտքը անոնց շորս պատերեն ներս, և թրծված այնտեղ հայ ավանդույթանց բովին մեջ, գացին բազմիչ զանազան Աթոռներու վրա, այդ ավանդութեանց պատենը փորձելով դարձնել զանոնք ալ: Հոգևորականներու հսկա թիվին քով, որոնք փոքրավորութենէ հասան գիրքերու, միշտ փոքրավոր, հոգով միշտ բոբիլ մնացած, եղան ալ, որ հմտութուն և հետեւաբար պատկառանք բերին վանքերեն: Սքեմ կրող անթիվ մարդոց քով, որոնք կկակազեն կաթոլիկ քարոզիչներուն առջև, վանքերը դեմքեր ալ տվին, որոնք Բարսեղն ու Կյուրեղը սերտած, բայց և ծծած Տաթևացին և Շնորհալին, կհաջողեն ճակատիլ լատին աստվածաբաններեն մուրացված փաստերուն դիմաց: Թվով թեև դուլզն, բայց այդպիսի մարդիկ տվին վանքերը:

Պոլիս դժբախտաբար շատ հեռու էր վանքերեն և շատ երկար ժամանակ վանքեր չունեցավ շուրջը: Արմաշը մտավոր բույն մը չեղավ ի սկզբան, և անցյալ դարու սկիզբներէն էր, որ անկեղծեմք սկսան գալ Պոլսո Աթոռին, իսկ մեր օրերուն էր միայն, որ ան լծվեցավ նոր առաքելութեան մը, որ հազիվ

քառորդ դար մը պիտի տեւեր: Պոլսը, հետեւաբար, ամբողջ շորս դար, կարոտ եղավ վանքերուն, որոնք միշտ չէ որ օգնութեան կուգային իրեն: Պոլսո Աթոռը, ինչպես տեսանք, ասպարեզ ծառայեց հաճախ հասարակ բախտախնդիրներու, որոնք սեցուցին տաղնապի դարը: Յանցառ եղավ, այդ դարուն, իրենց կոշման գիտակից հայ հոգևորականներու թիվը, և անոնցմէ շատ քիչերը միայն եկան բազմիչ Պատրիարքական Աթոռի վրա:

Պոլսը այսպես գտավ, ավա՜ղ, նաև ԺԸ դարը: Կաթոլիկ արշավանքին դիմագրավելու ընդունակ հոգևորականներու սովը միշտ կար, իսկ Պատրիարքական Աթոռի վրա եղողները կա՛մ տկարացան, կա՛մ շփոթեցան այդ արշավանքին առջև, այսինքն բոլորն ալ ձախողեցան: Ոմանք ձախողեցան, որովհետև շատ հանդուրժող եղեր էին, ինչպես Մելքիսեդեկ և Մխիթար, ոմանք իրենց թույլ կեցվածքին համար, ինչպես Գալուստ և Ներսես, ոմանք ալ զո՛հ գացած ըլլալով իրենց խստութեան, ինչպես եղեր էին Եփրեմ, Ավետիք և Հովհաննես Զմյուռնացի պատրիարքները: Եվ այս ձախողութեանց պատճառով, դավանական վեճերը կշարունակեին հրահրված մնալ ու կազմալուծված պահել հայ կյանքը:

Ավելի բախտավոր չէր անդին Երուսաղեմը: Դարավոր վանք մըն էր նաև ան, իր բազմաթիվ տասնյակ միաբաններով: Բայց միշտ հոգ մը կշարունակեր մնալ ան հայ ժողովուրդին համար: Մեկ կողմէն ներքին վեճերը միաբանութեան ծոցին մեջ, մյուս կողմէն պայքարները Աթոռը իրարու ձեռքէ խլելու համար՝ վրդով կպահեին կյանքը Ս. Հակոբյան վանքեն ներս: Այս դժնդակ կացութիւնը ավելի ևս վատթար կդառնար այն հավակնութեանց պատճառով, զորս Պոլսո պատրիարքները կսնուցանեին Երուսաղեմը իրենց ազդեցութեան տակ պահելու և երկու Աթոռներու հավասարապես պատրիարք դառնալու համար: Իրերու այս վիճակը չէր կրնար տաղնապ շատեղծել վանքին մեջ և ասպարեզ չբանալ նաև աշխարհական բախտախնդիրներու շահատակութեանց, որոնք ժամանակ առ ժամանակ ձեռք կառնեին վանքին ղեկը պապա կամ վեֆիլ անուններուն տակ: Տագնապին բնական հետեւանքն այն էր եղեր, որ Ս. Հակոբ կհեծեր պարտքերու տակ, իր սրբավայրերը աճուրդի հանվելու անմիջական վտանգին տակ:

Եւ հա՛ս գավառի հեռավոր մեկ անկյունը կծկտած համեստ վանք մը օգնութեան հասավ զույգ Աթոռներուն, զույգ մը փրկարար զրկելով անոնց: Եվ արդարեւ, նախախնամական դեր մը եկան կատարել, երկու Աթոռներուն մեջ հավասարապես, ռուստակ ամբողջիկեքը, ինչպես կանվանէ Բարգեն վարդապետ

Կյուլեմսերյան Ամրդուլի վանքին այն զույգ մը հոգևորականները, որոնք տաճնապաներով լեցուն պահու մը հայտնվեցան հանկարծ Հայ Եկեղեցիով ծոցին մեջ, սփոփանքի քանի մը տասնյակ տարիներ պարգևելով անոր: Զուխտակ այդ ամրդուլցիներն էին Հովհաննես Կոլոտ և Գրիգոր Շղթայակիր:

Ո՛ր էր Ամրդուլ:

«Բաղեշի Արևմտյան անկյունը, խոցեհովդեքի գրեթե ափին վրա, կրթարանա Ամրդուլովն անվան նվիրված փոքրիկ վանքը, իր գեղեցիկ տաճարով», — կգրե Բաբգեն վարդապետ, որոշելով Ամրդուլի տեղը, Կոլոտի նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ⁵³⁰:

Ու զավառի համեստ մեկ անկյունը ծվարած այդ համեստ վանքը նշանավոր պիտի դառնար Հայ Եկեղեցիով պատմության մեջ:

Ամրդուլի այդ վանքը կար վաղուց, իբրև հին դասատուն մը, բայց զայն ծաղկեցուց, ԺԶ դարու վերջերը Բարսեղ վարդապետ, որ, սերած Սյունյաց դպրոցեն, սնած էր Տաթևացիի հաջորդներուն շունչին տակ:

«Յորում ժամանակի էր յաջորդ և առաջնորդ, պետ և գլուխ վարդապետաց տեղույն այնմիկ ոմն վարդապետ Բարսեղ անուն, — կպատմե Դավրիժեցին, — որ էր այդ երևելի մեծանուն, և յուրով աշակերտաց տէր. և նոյն վանքն. Ամրդուլու յառաջագոյն խրթին և յոռի շինեալ էր և այն ևս խարխալեալ էր ի հնութենէ. սա զամենայն շինուածսն միահաղոյն քակեաց, և ինքն վերստին հիմնադրեալ շինեաց և կատարեաց զբովանդակն, զԵկեղեցին և զտներն և զայլն, որ ի նոսա:

... Արդ՝ այս Բարսեղ վարդապետ յինքենէ՛ իսկ գիտակ էր թէ՛ գիտութիւն արտաքին իմաստից և քերականութեան ո՛չ գոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց, և ինքն մեծաւ տարփանօք ըզձայր թերևս հասանել այնմ գիտութեան, ոչ միայն վասն իւր, այլ մանաւանդ վասն ազգին, որպէսդի ամենեքեան հասցեն այնմ շնորհաց և գիտութեան»⁵³¹:

Դավրիժեցին կպատմե հետո, թե Բարսեղ ինչպէս տքնեցավ գրքերու վրա՝ ծուծը քամելու համար հիներու ավանդած իմաստութեանց, պաշար հավաքեց իրեն և իր շուրջիններուն համար, և աչքերը փակելն առաջ նույն կտակն ըրավ իր հաջորդներուն, որպէսդի անոնք ևս պատվիրեն իրենց կարգին իրենց «աշակերտելոցն՝ զի այսմ օրինակի արասցեն, և այսպէս յորդոց որդիս»:

Սերմը ցանած էր ան Ամրդուլու մեջ, երբ 1615-ին բաժնվեցավ աշխարհէն, բայց իր

ցանած այդ սերմը ապարդիւն չէր անցած: Ու կես դար հետո իրմե, Ամրդուլու մեջ պիտի հայտնվեր պատկառելի դեմք մը, Վարդան Բաղիշեցին, որուն շունչին տակ էր, որ պիտի հասունանային Հովհաննես Կոլոտ ու Գրիգոր Շղթայակիր:

Լեռ, խոսելով այն մեծ ճիգին մասին, զոր Բարսեղ վարդապետ ըրավ «արտաքին գիտութեանց» ուսումնասիրության համար, և թափանցելու համար հունաց փիլիսոփաներու երկերուն, կըսե, թե «այսպիսով հաստատում էր Բաղիշի ինքնուրույն դպրոցը իրեն անհրաժեշտ լրացում հայ վերանորոգված դաստիարակության, որ մտցնում էր նրա մեջ գիտնականության ոգին: Այս լուսավոր գործը հրաշալի մի երևույթ է դառնում, երբ նկատի ենք առնում այն միջավայրը, ուր նա ծնվեց և զարգացավ: Բավական է հիշել, որ հայերը, նույն այդ Բարսեղ վարդապետը և նրա դպրոցը գտնվում էին քրդական մի սանձարձակ թագավորության մեջ: Տիրապետողները ցեղային կյանքով անպրոք վայրենի վաշկատումներ էին, զուրկ գրից և գրականութունից, իսկ նրանց ձեռքի տակ ճնշված ուսանողները ժամանակ և հնարավորություն էին գտնում թե՛ իրենց ստրկական պարտականությունները կատարելու և թե՛ մինչև Արիստոտել, Պլատոն, մինչև դասական հելլենության բարձունքները, ձգտելու: Բաղիշի դպրոցը հենց այս պատճառով ներկայանում է հայ ժողովրդի կուլտուրական հանձարի մի շատ թանկագին հուշարձան»⁵³²:

Ոչ ոք պիտի կարենար, Կոլոտեն ավելի, այնքան կենդանի գույներով նկարագրել Ամրդուլու այդ վանքը այնպես, ինչպես ան կներկայանա ԺԶ դարու սկիզբը, և դերը, զոր Վարդան Բաղիշեցին ունեցեր էր անոր վերածաղկման մեջ: Կոլոտ 1719-ին գրված հիշատակարանի մը մեջ, պատմելն առաջ պարագաները, որոնց մեջ ինք և իր լծակից Գրիգոր վարդապետը, որ Երուսաղեմի Շղթայակիր մեծ պատրիարքը պիտի դառնար հետագային, պիտի ստիպվեին Ամրդուլու վանքը թողուլ 1706-ին, մահեն քիչ հետո իրենց ականավոր ուսուցիչ Վարդանի, որ վախճաններ էր տարի մը առաջ, կգրե. «Գթութեամբն Աստուծոյ մեք նուստ ծառայես նորա՝ Գրիգոր և Յովհաննէս սպասաւորք Սուրբ Աւետարանին՝ զկնի վախճանեցման երջանկազարդի, ճգնազգեցի, առաքինասիրի և առաքելաշաղկի հօր մերոյ Տեառն Վարդանայ՝ աստուածաբանութեան բարունապետի և տիեզերալուր վարդապետի, հոգմավարմամբ իբրու եղեալ տարաքեցիկ՝ ի բնիկ գեղեցկազարդ, արփիասարաս, նշանաւոր, բարձրահամբաւ, մեծէ հա-

⁵³⁰ Բաբգեն ծայրագոյն վարդապետ Կյուլեմսերյան, «Կոլոտ Հովհաննես Պատրիարք», Վիեննա, 1904, էջ 1:

⁵³¹ Առաջիկա Դավրիժեցի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 390—391:

⁵³² Լեռ, «Հայոց պատմություն», Գ, էջ 276:

մալսարանէ մերմէ, որ է ի Զորորդ մասին Հայոց ի գաւառին նաղձ, ի տեղին Սալնոյ ձոր, կերտեալ ի բղեշխացն Արծրունեաց, որ ամանցեալ կոչի Բաղէշ:

Ի սոյն աստուածապահ քաղաքին շինեալ ի վիմաձիլ բլրոյ գագաթնա՝ աստուածաբնակ ուխտ, երկնաքատակ առագաստ, խորհրդաբան խորան և շնորհաբաշխ տաճար՝ յանուն հիւսնաշ Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին, սահմանաւորեալ արեգակնածագ կողմամբն զարմանահաշ աղբերակօք կարկաշտոսիւր և ծաղկապաճոյճ փոքր պարտիզիւ Իսկ յարեմուտն՝ ծիծաղածաւալ, երկարաշու, վիմաբուղի յորդրեթացի գետով և թիկնէթեկ հեղաքալլ առուի՝ ոլորտախաղացեալ առ հարաւով, գեղաւորեալ ծառատնկօք պտղաւտիւր: Իսկ ի հիւսիսոյ առ մուտն արևու և բարձրաբերձ տամբք քրիստոնէից՝ հպաւորեալ շիրմիւր հաւատացեալ ննջեցեցոց:

Ջսոյն սուրբ վանքս մեծանուն, ի հիմանէ նորակերտեալ կրկին՝ սրբատաշ, կրամած, խաշակառ կաթողիկէի և թախառես բնակարանիւր, աշակերտական գոլփ և ճոխ զարմանալի վարդապետական պէսպէս մատենիւք, եկեղեցական զգեստիւր զարդարեալ պսակեաց Տէր Վարդապետ, գերընտիր հայրս մեր վերոգրեալ:

Եւ զի թէպէտ զո՛ն յայսմ տիրախնամ քաղաքին այլ վանորայք չբնաղբ և եկեղեցիք հոյակապք և զմբէթունիւր ծաղկեցեալք ի ձեռն բարեպաշտութեան միարանից և կարգաւորաց, որք ի մերոյս վերոյիշեցեալ վարժապետէն և որք յայլոց: ... Քանզի սա՛ է երևելի, գերազանց դասատուն և դամբարան մեծաքանչ թաքունապետաց:

Որ և մեծա շնորհատութեամբ սրբոյ տաճարիս այսորիկ՝ սուրբ վարդապետն Բասիլ լուսահոգին Աղբակցի՝ եգիպտոսիւ արտաճեց զշափղ, և հաւաքեաց զաշակերտս յոլովս՝ ուսուցանելով զեին կորուսեալ և զնուգտեալ զգնաղն իմաստութիւն, և նոքօք զսոյն լուսահոգ գիտութիւնս ի մէջ ամենայն ազգի մերոյ առսփռեաց, որպէս և վիպարանէ քաջաջան պատմիչն մեր Առաքել վարդապետն:

Իսկ ի թուաբերութեանս մերում, ՌՃԾԴ (1705) ամին՝ ելից տէր և ուսուցիչ հայրս մեջ քաղցրաբարոյ և համեղաբան զիւրոյ պանդրխտութեան ժամանակն: ... Ուստի և հանգեալ ի յոգնավիշտ աշխատութեանց, եթէ յայլասեռից և թէ ի մերայնոց ամբարտաւանից և գոռգակութեան ինքնաճանից: Որք նախանձէին ընդ բարեհոշակ, աշխարհալուր անուն նորին և ընդ քաջանշոյլ, լուսակրօն վարս նորա: Եւ մանաւանդ ընդ աղբիւրասարաս, աստուածատուր բեմբասացութիւն, որպէս և է՝ սովորութիւն բնականապէս և յայտնի բարձրաջօնից մերոց:

Եւ յետ որոյ՝ վեհազն հովիւս մերոյ առ Տէր զնալոյ, ցրեալ ցրեցան գաղինք ողջամիտք...⁵³³:

Ինչպես Բարսեղի, նույնպես և Վարդանի օրով Ամրդոլ մեկը հանդիսացաւ հաղվաղեւոյ մտքի օջախներին, որոնք դեռ կհամենային այդ դարուն, և ավելորդ է ըսել, որ ան ևս, մեր ուրիշ շատ մը վանքերուն պես, իր ծոցը կպատասպարեն հարուստ մատենադարան մը: Ամրդոլը շենցնող զուգ դեմքերը՝ Բարսեղ և Վարդան, չէին կրնար ամբարած չլլալ հոն մաս մը հայ ժողովուրդի հոգեկան դանձն և զարկ տված չլլալ նոր երկերու ստեղծման: Նալյան կհիշե, թե Կոստ, Պոլսո մեջ՝ իր ստեղծած մտքի օջախ օժտելու համար անհրաժեշտ գրքերով, բերել տվաւ իր պատրիարքութեան օրով Ամրդոլի հարուստ մատենադարանին կարևորագույն ձեռագիրներին անոնք, որոնք Պոլսո մեջ չէին գտնվեր, և ընդօրինակել տալն հետո, ետ վերադարձուց զանոնք⁵³⁴:

Ավելցնենք, որ Ամրդոլի հոգեկան դանձն կորիզ մը հասաւ մինչև մեր օրերուն: Բարդեն վարդապետ, Մուշի իր առաջնորդութեան շրջանին, առիթը ունեցած է աչքն անցնելու դանոնք. «Ժամանակի հետ, տգիտութեան և շարաշահութեան հառաջ բերած վնասներն աղաւթած հռչակալուր մատենադարանի մը մնացորդները, զորս մեկիկ-մեկիկ աչքն և ձեռքն անցուցի, կցուցնեն ու կշեշտեն, թե ինչ ոգիով հոգնած, քրտնած և ծախսած է Բաղիշեցին Վարդան, ա՛յն Քաղցրաբարոյ և համեղաբան» վարդապետը, որուն շնչովը սնած ու մեծցած են Կոլոտ և Շղթայակիր»⁵³⁵:

Բաղիշեցիի մահը ճակատագրական պիտի ըլլար սակայն Ամրդոլի համար:

«Վարդանին մահովը մահացաւ Ամրդոլու դասատունն ալ, — կըրն Բարդեն վարդապետ: — Չարաշունչ, նախանձաբեկ կրօնավորներ կշշեշին արդեն և սրտի ցավ մը կզգային Վարդանի պես լուսամիտ և առատ բեմբասացի մը ներկայութենէն: Կոլոտ և Շղթայակիր, երիտասարդ վարդապետներ, անհուն մորմոքումով թողուցին «բարեհամբաւ և մեծ համալսարան», ուրիշ տեղ գտնելու իրենց համար ասպնջական բույն մը, երբ արդեն մտքի և սրտի ընտիր պաշարով օժտված էին և վարդապետական կոչման հաջող կերպով պատրաստված: «Ուժգին» արցունքով թիկունք դարձուցին (1705-ին) Ամրդոլին Կոլոտ և Շղթայակիր, հոգեկից և

⁵³³ Բարդեն ծայրագույն վարդապետ, հիշված աշխատությունը, էջ 142—148:

⁵³⁴ Նալյան, «Գանձարան հատուցման», Գ, էջ 272:

⁵³⁵ Բարդեն ծայրագույն վարդապետ, հիշված աշխատությունը, էջ 3:

հոգեկցորդ վարդապետները և ուրիշ վանքերու ու մենաստաններու այցելելի ետքը՝ իրենց շունչն առին Մշու Ս. Կարապետ՝ «Սրբոյն Գլակայ լուսաշեն» վանքը»⁵³⁶։

Ամրոլի տարագրելները կուգային ծառայելու Մշո Սուլթան Ս. Կարապետին։ Շուտ պիտի չքանար սակայն զայն նոր Ամրոլ մը դարձնելու իրենց երազը։ Ահավոր երկրաշարժ մը, որ 1709-ին քարոքանդ ըրեր էր Հայոց աշխարհը, ավերեց նաև Ս. Կարապետը։ Անհրաժեշտ էր զայն նորոգել, և այդ հոգը ստանձնեցին երկու Ամրոլցիները՝ Գրիգոր վարդապետը, որ այդ պահուն վանքը կվարեր իբր առաջնորդ, և Կոլոտ Հովհաննես վարդապետը, որ կգործակցեր անոր։ Նորոգութիւնը ահավոր պարտքերու ենթարկեց վանքը, և ստիպեց Գրիգոր վարդապետը, որպէսզի Պոլսի զրկէ Կոլոտը 1712-ին՝ հանգանակութիւն կատարելու համար ի նպաստ Ս. Կարապետի։

Կոլոտի ներկայութիւնը Պոլսո մեջ ճակատագրական դեր ունեցավ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան համար։ Երկուստեք վարդապետը, որ հազիվ 34 տարեկան էր այն ժամանակ, հմայեց Պոլսը առաջին իսկ պահէն։ Իր խոհական կեցիւածքը և իր խոսքին դուրսնալը զինքը սիրելի դարձուցին մեկն բոլոր խավերուն, և երբ Երուսաղեմի մեջ այդ պահուն տիրող տագնապը և զայն կողմնակիցները հարթելու համար անհրաժեշտ եղավ մեկը զրկել Ս. Հակոբ, օրվան պատրիարքը, որ Սարգիս Ապուլեիսցին էր, և Պոլսո հայ երեւելիները, ստիպեցին Կոլոտը, որ իսկույն Երուսաղեմ մեկնի իբր «աթոռակալ և վեբիլ»։

Կոլոտ 1713-ին Երուսաղեմ հասավ և նախախնամական դեր կատարեց հոն։ Աճուրդի դրված սրբավայրերն ազատեց և միջոցներ տնօրինեց պարտքերու հատուցման համար։ Վանքն ազատված էր այլևս բախտախնդիրներէն։ Սուլթան Մահմուդ, Երուսաղեմի փաշային տեղեկագրին վրա, «խիլայեց» երիտասարդ հայ վարդապետը։

Երբ Կոլոտ Պոլս դարձավ 1714-ին, ուրիշ անակնկալ մը կսպասեր իրեն։ Ազգը պահանջեց, որ ան Երուսաղեմը իր ուղածին թողու, և ինքն ստանձնէ Պոլսո պատրիարքութիւնը։

Կոլոտի մերժումը օգուտ չունեցավ։ Պոլսո հայ մահապաշտներն ու բոլոր երեւելիները միշտ կպնդէին, ամեն խոստում ընելով։

Հովհաննէս Կոլոտ զիջանեցավ ի վերջո, և 1715 սեպտեմբեր 9-ին, դեռ 37 տարեկան վարդապետ, նստավ Պոլսո Պատրիարքական Աթոռը։

Նորընտիր պատրիարքին առաջին գործն եղավ հաջորդ օրն իսկ պատարագ մատուցանել տալ Պոլսո եկեղեցիներուն մեջ, իբրև Երուսաղեմի պատրիարք հիշատակել տալով Գրիգոր վարդապետը, որ Ս. Կարապետ նստած, լուր իսկ չունէր բոլոր այս եղածններէն։

Սուլթանական հրովարտակով հաստատուելէ հետո երկու պատրիարքներու պաշտոնը և վավերացվելէ հետո նաև Աստվածատուր կաթողիկոսն, պաշտոնապես հաղորդվեցավ իրեն ալ։ Դժվարութեամբ ընդունեց ան իր վրա դրված այս բեռը և համակերպեցավ առաջնակարգ Կոլոտի թախանձանքներուն վրա։ 1717 օգոստոս 18-ին ան Պոլս կմտնէր խանդավառ ցույցերու մեջ։

Ուշագրավ պահեր էին ադոնք Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան համար։

Ամրոլ կնստեր Պոլսո և Երուսաղեմի զույգ Աթոռներուն վրա։ Ու նոր թվական մը կրացվէր երկու Աթոռներուն համար ալ։

Վարդէ Աթոռներ չէին որ ժառանգեցին երկու ամրոցիցիները։

Դավանական վեճերու պատճառով ալիկոծված և քաոսի վերածված Պատրիարքութիւն մըն էր որ կստանձնէր Կոլոտ։

Գրիգոր վարդապետ պարտքերու բեռն տակ հյուծող և շահատակութեանց ասպարեղ դարձած պատմական վանքի մը գլուխը կուգար ու շղթա մը կանցներ վզին, ուխտելով զայն հանել այն ժամանակ միայն, երբ Ս. Հակոբ ազատած ըլլար իր պատքերէն ու հոգերէն։

Երկու պատրիարքները, ձեռք-ձեռքի տված, մեյմեկ նախախնամութիւն դարձան իրենց վստահված Աթոռներուն համար։

Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը պարծանքով արձանագրեց իր մեկ էջին մեջ «չուխտակ ամրոցիցիները»։

⁵³⁶ Քարգէն ծայրագոյն վարդապետ, հիշված աշխատութիւնը, էջ 3-4։